

**СОЦІАЛЬНО-ПРАВОВИЙ ЗАХИСТ ДІТЕЙ
ВІД НАСИЛЬСТВА В СІМ'Ї**

Зміст

Вступ

РОЗДІЛ 1. Теоретичні основи вивчення проблеми соціально-правового захисту дітей від насильства

- 1.1. Сутність, причини та наслідки явища насильства над дітьми
- 1.2. Нормативно-правова база захисту дітей від насильства

РОЗДІЛ 2. Соціально-педагогічна робота з дітьми, які постраждали від насильства

2.1. Зміст соціально-профілактичної роботи, щодо жорстокого поводження з дітьми

- 2.2. Розробка методики, виявлення дітей-жертв насильства

РОЗДІЛ 3. Апробація методики виявлення дітей, які постраждали від насильства

- 3.1. Критерії виявлення дітей-жертв насильства

3.2. Методичні рекомендації соціальним педагогам і вчителям у сфері соціально-правового захисту дітей від насильства

Загальні висновки

Список використаних джерел

Додатки

Вступ

Жорстоке поводження з дітьми визнано однією з найбільш розповсюджених форм порушення прав людини у світі. Без подолання цього згубного явища не можливо створити умови для повноцінного розвитку дитини, реалізації її особистості. Проблема насильства над дітьми свідчить про необхідність ретельного вивчення й розробки профілактичних заходів спрямованих на її вирішення, оскільки діти є найнезахищенішою, найуразливішою й майже повністю залежною від дорослих частиною суспільства.

Насильство розглядають у чотирьох площинах: правовій, моральній, суспільно-політичній та психологічній. У правовій площині більшість випадків насильства карається законом. Але проблема полягає в тому, що жертви насильства не завжди звертаються по допомогу до правоохоронних органів.

У контексті викладеної проблеми надзвичайно актуальною є соціально-правовий захист дитини від насильства і жорстокого поводження в сім'ї.

Враховуючи актуальність проблеми та зважаючи на недостатню дослідженість проблеми у сучасних умовах розвитку суспільства, обрано тему наукової роботи: “Соціально-правовий захист дітей від насильства”.

Мета дослідження – теоретично обґрунтувати та експериментально перевірити ефективність розробленої автором методики виявлення дітей-жертв насильства в сім'ї для їх подальшого соціально-правового захисту від жорстокого поводження з ними.

Завдання дослідження:

1. Розкрити сутність, причини та наслідки явища насильства над дітьми.
2. Окреслити загальну нормативно-правову базу захисту дитини від насильства.
3. Охарактеризувати зміст соціально-профілактичної роботи щодо жорстокого поводження з дітьми.
4. Розробити методику виявлення дітей-жертв насильства.

5. Визначити критерії виявлення дітей-жертв насильства.
6. За допомогою емпіричного дослідження виявити ефективність розробленої методики виявлення дітей-жертв насильства.
7. Розробити методичні рекомендації соціальним педагогам і вчителям у сфері соціально-правового захисту дітей від насильства.

Об'єктом дослідження є соціально-педагогічна робота у сфері соціально-правового захисту.

Предметом дослідження є методи і методики соціально-педагогічної роботи у сфері соціально-правового захисту дітей від насильства в сім'ї.

Методи дослідження. Для розв'язання поставлених завдань, досягнення мети, перевірки гіпотези використано загальнонаукові *методи теоретичного рівня* (аналіз, синтез, порівняння, систематизація, узагальнення науково-теоретичних та емпіричних даних), *методи емпіричного дослідження* (соціометрія, анкетування, тестування, спостереження, бесіда, аналіз документів, соціальна паспортизація).

Теоретичне значення одержаних результатів полягає в узагальненні нормативно-правової бази соціально-правового захисту дітей від насильства, в сім'ї розкритті змісту соціально-профілактичної роботи щодо жорстокого поводження з дітьми та напрямів роботи закладів, в яких здійснюється реабілітація дітей-жертв насильницьких дій.

Практичне значення дослідження полягає в тому, що підготовлено методичні рекомендації для студентів педагогічних навчальних закладів, соціальних педагогів, психологів, вчителів школи.

РОЗДІЛ 1

Теоретичні основи вивчення проблеми соціально-правового захисту дітей від насильства

Даний розділ містить загальні відомості стосовно сутності, причин та наслідків насильства над дітьми, а також обґрунтовані основні засади нормативно-правового захисту дітей від насильства.

1.1. Сутність, причини та наслідки явища насильства над дітьми

Сучасні погляди суспільства на виховання, нетерпимість до насильства над дітьми і занедбаності батьками сформувались відносно недавно. Насильство над дітьми існувало у всі часи і виникало значно частіше в попередніх поколіннях, ніж сьогодні. В художній літературі, мистецтві багатьох країн зафіксовано випадки жорстокого ставлення до дітей. Цій проблемі присвячено велику кількість наукових публікацій.

Соціальна і психологічна незрілість дітей ставить їх у повну залежність від дорослих. Ця залежність, а також нездатність захистити себе, робить їх особливо уразливими перед різними проявами насильства.

Не можна говорити про насильство над дитиною і відсутність батьківського піклування без врахування сімейного контексту. Сімейні взаємовідносини – найперші і найміцніші соціальні взаємовідносини, які значною мірою впливають на самооцінку дитини, її здатність до адаптації і відчуття благополуччя. Для більшості з нас сімейні впливи є позитивними і є основним джерелом виховання, в процесі якого формуються принципи соціальної взаємодії, що зберігаються потім упродовж усього життя. На інших, однак, сімейні події і переживання впливають негативно. Несприятлива атмосфера в сім'ї створює передумови для найжорстокіших форм насильства в сім'ї та суспільстві.

Не дивлячись на те, що ця тема вже досить активно розробляється протягом останніх десятиліть, чіткого визначення поняття насильства немає. На даний момент **насильством** вважають реальну дію чи загрозу умисної фізичної, сексуальної, психологічної чи економічної дії, примусу з боку однієї

особи до іншої з метою контролю, залякування, навіювання почуття страху. В процесі насильства одна людина нав'язує себе, свої цілі та норми іншій, намагаючись підкорити її собі. Це узурпація свободи людини, це не є випадковими діями, які не можна пояснити. Кожен член родини переживає такі дії по-своєму, що накладає свій відбиток на ціннісно-орієнтаційну сферу. Особливо це стосується дитини, адже її особистість тільки формується [56, с. 128].

В Конвенції ООН про права дитини зазначено, що жорстоке поводження з дітьми – це всі форми фізичного і/або емоційного поганого поводження, сексуальне насильство, відсутність піклування, торгівля чи інші форми експлуатації, що здатні призвести чи призводять до фактичної шкоди для здоров'я дитини, його виживання, розвитку чи гідності в контексті відповідальності, довіри чи влади [14, с. 167].

Жорстокість може виявлятися і з боку осіб, які безпосередньо не є членами сім'ї, але пов'язані з ними певними стосунками. Це необхідно враховувати в соціально-педагогічній роботі з сім'ями.

Насильство над дітьми може бути як одномоментним, так і пролонгованим в часі, як свідомим, так і неусвідомленим з боку дорослих, батьків, вихователів. Воно може призвести до емоційного чи психічного травмування, чи навіть загибелі дитини [26, с. 83].

Дитинство – це період відсутності дорослої відповідальності, узаконена залежність від турботи та економічної підтримки суспільства. Дитина є недієздатною в повному обсязі, але має всі людські права. Діти мають право на захист від жорстокого поводження, насильства різних видів і форм.

Жорстоке поводження, з точки зору порушення прав дитини, можна тлумачити як:

- ігнорування потреб дітей, порушення їх прав;
- відсутність догляду за ними (чи незадовільний догляд);
- ізоляція дитини, бойкот (у дитячому колективі);
- відсутність проявів батьківської любові, доброти, чуйності;

- безвідповідальність до дітей;
- бездіяльність батьків щодо дитини у скрутній ситуації;
- брутальність, глузування, неповага до гідності, особистості дитини;
- не врахування вікових особливостей: дитина просто не може зробити те, що вимагають від неї батьки;
- авторитарний стиль спілкування з дитиною;
- нехтування дитиною;
- обман дитини [46, с. 15].

В основі насильства над дитиною лежить нерозуміння цінності дитини, відсутність системи демократичних цінностей, які визначають модель сімейного життя і родинного виховання в конкретній сім'ї.

У правовій базі України визначення насильства, яке є складовою жорстокого поводження з дітьми, представлено Законом України №2789-III "Про попередження насильства в родині" від 15.11.2001 р. У статті 1 "Визначення термінів" визначено види насильств:

- фізичне насильство – навмисне нанесення одним членом родини іншому побоїв, тілесних ушкоджень, що можуть привести або привели до смерті постраждалого, порушення фізичного або психічного здоров'я, нанесення шкоди його честі та достоїнству. Всі дії, спрямовані на спричинення дитині фізичної шкоди, заборонені законом;

- сексуальне насильство – протиправне зазіхання одного члена родини на статеву недоторканність іншого члена родини, а також дії сексуального характеру стосовно неповнолітнього члена родини. Поняття "сексуальне насильство" містить в собі не лише зґвалтування, а й сексуальні домагання, непристойні пропозиції, а також будь-які образливі дії, що мають сексуальний характер;

- психологічне насильство – насильство, пов'язане з дією одного члена родини на психіку іншого шляхом словесних образ або погроз, переслідування, залякування, якими спеціально створюється емоційна невпевненість,

нездатність захистити себе й може заподіюватися або заподіюється шкода психічному здоров'ю;

- економічне насильство – навмисне позбавлення одним членом родини іншого житла, їжі, одягу й іншого майна або засобу, на які постраждалий має передбачене законом право, що може призвести до його смерті, викликати порушення фізичного чи психічного здоров'я [18].

На основі досвіду роботи з сім'ями та безпосередньо з дітьми можна виділити наступні типи жорстокого поводження з дітьми:

- жорстокі фізичні покарання, фізичні знущання, побиття:
  - побиття;
  - штовхання;
  - спроби задушити;
  - викручування рук та ін.;
- дитина є свідком знущань над іншими членами сім'ї:
  - батько б'є чи гвалтує матір у присутності дітей;
  - “погану” дитину фізично карають у присутності “хорошої” дитини;
  - дитина є свідком фізичних знущань над іншою людиною, що не є членом її родини та ін.;
- сексуальне насильство, інцест:
  - гвалтування;
  - нав'язування сексуальних стосунків;
  - сексуальні дотики/поцілунки;
  - інцест (кровозмішення);
  - показ порнографії;
  - залучення дитини до виготовленні порнографічного продукту та ін.;
- використання привілеїв дорослих:
  - поводження з дітьми як з рабами чи слугами;
  - покарання, поводження, як з підлеглими;
  - поводження як зі своєю власністю;

- відмова повідомляти про рішення, що стосуються відвідин та опікунства;
- залякування:
  - використовування свого росту, розмірів та сили;
  - навіювання страху за допомогою розповідей, дій, тестів, поглядів;
  - крики, стресогенна поведінка;
  - жорстокість щодо інших істот;
- погрози:
  - кинути дитину;
  - самогубства;
  - заподіяти фізичної шкоди;
  - заподіяти шкоду іншим людям, тваринам, рослинам тощо;
  - розлюбити дитину;
  - силами зла, що покарають дитину та ін.;
- використання громадських установ:
  - загроза покарання Богом, судом, міліцією, школою, спецшколою, притулком, родичами та психіатричною лікарнею;
- ізоляція:
  - контролювання доступу дитини до інших людей: бабці/дідуся, однолітків, братів/сестер, батька/матері, інших людей;
  - контролювання перебування дитини у помешканні, заборона виходити з дому;
  - контролювання спілкування дитини з друзями;
  - закривання дитини у коморі, сараї чи туалеті, чи у будь-якому закритому приміщенні вдома, в школі тощо;
  - обмеження спілкування з дитиною, аж до повного ігнорування у спілкуванні;
- емоційне насильство:
  - приниження;
  - використання скарг;

- використання дітей в якості довірених осіб;
- підвищення голосу без вартої на те причини;
- непослідовність;
- присоромлення дитини;
- використання дітей у конфліктах між батьками;
- “торгівельна” поведінка одного з батьків щодо любові до дитини;
- економічне насильство:
  - незадоволення основних потреб дитини;
  - відмова чи зволікання у виплаті аліментів;
  - повна відмова дитині в грошах;
  - контролювання дитини за допомогою грошей;
  - відмова дитині у підтримці;
  - використовування дитини як засобу торгу при розлученні;
  - нав’язування дитині економічно обмеженого способу проживання без існуючої для цього необхідності;
  - примушування дитини важко працювати [52, с. 78].

Згідно Конвенції ООН про права дитини, яку підписали 189 держав світу, кожна дитина має право на захист від усіх видів сексуальної експлуатації та насильства. Всі держави повинні захищати дітей від сексуальної експлуатації та забезпечувати дітям-жертвам фізичну та психологічну реабілітацію і допомогу в соціальній реінтеграції.

Серед причин виникнення жорстокого поводження до дітей можна виділити наступні:

- безробітність або низька матеріальна забезпеченість;
- алкоголізм одного чи обох батьків;
- самотність чи шлюб, який розпався;
- занадто маленьке житло, що посилює напругу;
- озлобленість батьків чи розчарованість у житті;
- фізична чи психічна перевтома;
- незрілість батьків;

- егоїзм батьків, прагнення їх до розваг;
- відсутність прив'язаності до дитини;
- надмірна вимогливість;
- народження другої дитини;
- велика кількість дітей;
- небажана дитина (як привід і примус до укладення шлюбу);
- передчасно народжена в шлюбі дитина, яка дає привід до сварок та розриву;
- позашлюбна дитина як об'єкт виміщення зла на його матір (батька);
- дитина з фізичними та психічними недоліками, від якого хочуть позбавитися [40, с. 17].

Жорстоке поводження з дітьми в установах розглядається як порушення їх прав, у тому числі й права на освіту. Тому доцільною є як вчительська, батьківська, так і дитяча просвіта в цьому напрямі, а також вивчення основ нормативно-правового захисту дітей від насильства.

1.2. Нормативно-правова база захисту дітей від насильства

Першим міжнародним документом, в якому розглядалась проблема прав дитини, була Женевська декларація 1924 року, спрямована на створення умов, що забезпечують нормальний фізичний і психічний розвиток дитини, право дитини на допомогу, належне виховання, захист. Важливим документом стала прийнята 10.12.1948 р. Генеральною асамблеєю ООН Загальна декларація прав людини (введена в дію з 1976 р.). У ній вперше зафіксовані основи захисту прав дітей [14, с. 206]. Свій розвиток Декларація отримала в пакетах прав людини, що гарантували рівні права всім дітям і забезпечення розв'язання їх основних соціальних проблем.

Генеральна асамблея ООН 20.11.1959 р. прийняла Декларацію прав дитини – документ, який регулює становище дитини в сучасному суспільстві. Декларація складається з 10 принципів, якими проголошується, що дитині, незалежно від кольору шкіри, мови, статі, віри, законом повинен бути

забезпечений соціальний захист, надані умови та можливості, що дозволили б їй розвиватись фізично, розумово, морально, духовно [14, с. 58].

Україна вперше в Конституції зазначила, що будь-яке насильство над дитиною та її експлуатація переслідуються законом, держава забезпечує гарантії державного утримання та виховання дітей-сиріт та дітей, які позбавлені батьківського піклування (ст. 52). Правова база складається з Конституції України, відповідних кодексів України, законів України, указів Президента України, постанов Кабінету Міністрів України, а також відомчих правових актів, державних програм [68, с. 92].

На підставі положень Конституції України і Конвенції ООН про права дитини 26.04.2001 р. в Україні був прийнятий Закон “Про охорону дитинства”, який визначає охорону дитинства стратегічним загальнонаціональним пріоритетом із метою забезпечення реалізації прав дитини на все життя, охорону здоров’я, освіту, соціальний захист та всебічний розвиток, встановлює основні засади державної політики у цій сфері.

Отже, до Міжнародних правових документів, які спрямовані на подолання насильства над людьми відносяться:

- ✓ Загальна декларація прав людини (10.12.1948);
- ✓ Декларація прав дитини (20.11.1959);
- ✓ Міжнародний пакт про громадянські та політичні права (16.12.1966);
- ✓ Конвенція про права дитини (20.11.1989);
- ✓ Закон України “Про охорону дитинства” (26.04.2001, остання редакція – 24.04.2008);
- ✓ Закон України “Про соціальну роботу з сім’ями, дітьми та молоддю” (26.06.2001, остання редакція – 31.01.2009);
- ✓ Кримінальний кодекс України (1.09.2001, остання редакція – 30.04.2009);
- ✓ Закон України “Про попередження насильства в сім’ї” (15.11.2001, остання редакція – 1.01.2009);
- ✓ Сімейний кодекс України (10.01.2002, остання редакція – 7.05.2009);

- ✓ Закон України “Про внесення змін до Кодексу України про адміністративні правопорушення щодо встановлення відповідальності за вчинення насильства в сім’ї або невиконання захисного припису” (15.05.2003);
- ✓ Наказ Міністерства охорони здоров’я України від 23.01.2004 р. №38 “Про затвердження заходів щодо виконання Закону України “Про попередження насильства в сім’ї” та Примірного положення про центр медико-соціальної реабілітації жертв насильства в сім’ї”;
- ✓ Указ президента України від 5.05.2008 р. №411/2008 “Про заходи щодо забезпечення захисту прав і законних інтересів дітей”;
- ✓ Закон України “Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо вдосконалення законодавства стосовно протидії насильству в сім’ї” (25.09.2008) [14, с. 34].

На національному рівні в Україні прийнято ряд законодавчих та нормативно-правових актів, які захищають людину від насильства в сім’ї, а також регламентують діяльність правоохоронців щодо попередження та припинення насильства в сім’ї.

Дитина вправі особисто звернутися в органи опіки й піклування, служби у справах неповнолітніх, центри соціальних служб для сім’ї, дітей та молоді, інші уповноважені органи за захистом своїх прав, свобод і законних інтересів.

Згідно Закону “Про попередження насильства в сім’ї” визначено перелік органів та установ, на які покладається здійснення заходів щодо попередження насильства в сім’ї. Такими установами визнані:

- спеціально уповноважений орган виконавчої влади з питань попередження насильства в сім’ї;
- служба дільничних інспекторів міліції;
- кримінальна міліція у справах неповнолітніх органів внутрішніх справ;
- органи опіки і піклування;
- кризові центри;
- центри медико-соціальної реабілітації жертв насильства в сім’ї;

- органи виконавчої влади;
- органи місцевого самоврядування [18].

У кожного з цих органів різні обов'язки, тому вони повинні співпрацювати разом, адже тоді складатиметься майже повна картина окремих випадків, відповідно, стане простіше й ефективніше допомагати постраждалим від насильства в родині.

Існують спеціальні заходи попередження насильства в сім'ї, регламентовані Законом України "Про попередження насильства в сім'ї":

1. Офіційне попередження про недопустимість здійснення насильства в сім'ї (вноситься, при умові відсутності в діях ознак злочину, повідомляється під розписку).

2. Взяття на профілактичний облік і зняття з профілактичного обліку (членів сім'ї, яким було винесене офіційне попередження про недопустимість насильства в сім'ї, служба дільничних інспекторів міліції або кримінальна міліція в справах неповнолітніх беруть на профілактичний облік. Зняття з обліку відбувається в тому випадку, якщо протягом року особа ні разу не здійснить насильства в родині).

3. Захисне попередження (воно не вимагає узгоджень з ознаками злочину. Забороняє особі, якій воно винесене: здійснювати конкретні акти насильства в сім'ї; отримувати інформацію про місце перебування жертви насильства в сім'ї; розшукувати жертву насильства в сім'ї, якщо та за власним бажанням знаходиться в місці, невідомому особі, яка здійснила насильство; приходити до жертви насильства в сім'ї, якщо та тимчасово знаходиться не за місцем сумісного проживання членів родини; вести телефонні переговори з жертвою насильства в сім'ї).

4. Стягнення коштів на утримання жертв насильства в сім'ї в спеціалізованих закладах (приймається у судовому порядку).

5. Члени родини, які здійснили насильство по відношенню до своїх близьких, також несуть кримінальну, адміністративну або цивільно-правову відповідальність у відповідності з законом [18].

Згідно зі ст. 4 згаданого Закону України підставами для вжиття заходів із попередження насильства в сім'ї, є:

1. Заява про допомогу жертви насильства в сім'ї або члена сім'ї, стосовно якого існує реальна загроза вчинення насильства в сім'ї;

2. Висловлене жертвою насильства в сім'ї або членом сім'ї, стосовно якого існує реальна загроза вчинення насильства в сім'ї, бажання вжиття заходів із попередження насильства в сім'ї у разі, якщо повідомлення або заява надійшли не від нього особисто;

3. Отримання повідомлення про застосування насильства в сім'ї або реальної загрози його вчинення стосовно неповнолітнього чи недієздатного члена сім'ї [18].

Орган, до якого надійшла заява чи повідомлення про вчинення насильства в сім'ї або реальну загрозу його вчинення, розглядає заяву чи повідомлення, та в межах своїх повноважень вживає передбачені законом заходи з попередження насильства в сім'ї [18].

Згідно зі статтею 12 Закону України “Про попередження насильства в сім'ї” членів сім'ї, яким було винесене офіційне попередження про неприпустимість вчинення насильства в сім'ї, служба дільничних інспекторів міліції чи кримінальна міліція у справах неповнолітніх беруть на профілактичний облік. Зняття з профілактичного обліку членів сім'ї, які вчинили насильство в сім'ї, проводиться органами, які брали на облік особу, якщо протягом року після останнього факту вчинення насильства в сім'ї особа жодного разу не вчинила насильства в сім'ї.

Відповідно до ст. 1 Закону здійснення соціального захисту і профілактики правопорушень серед неповнолітніх покладається на:

- Міністерство України в справах сім'ї, молоді та спорту, Республіканський комітет у справах сім'ї та молоді Автономної Республіки Крим, служби у справах неповнолітніх обласних, Київської та Севастопольської міських, районних державних адміністрацій, виконавчих органів міських і районних у містах рад;

- школи соціальної реабілітації та професійні училища соціальної реабілітації органів освіти;
- центри медико-соціальної реабілітації неповнолітніх закладів охорони здоров'я;
- притулки для неповнолітніх служб у справах неповнолітніх;
- суди;
- кримінальну поліцію у справах неповнолітніх органів внутрішніх справ;
- приймальники-розподільники для неповнолітніх органів внутрішніх справ;
- виховно-трудова колонія Державного департаменту України з питань виконання покарань [14, с. 183].

Збереження до останнього часу традиційної радянської системи захисту прав дитини обумовило накопичення багатьох соціальних проблем дитинства: швидкими темпами збільшувалось соціальне сирітство, безпритульність, за останні 10 років – на 60%: значно зменшилась ефективність інтернатного виховання і збільшилась кількість дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, що виховуються в інтернатних закладах; дитяча безпритульність набула критичних обсягів і характеристик.

РОЗДІЛ 2.

Соціально-педагогічна робота з дітьми, які постраждали від насильства

У даному розділі нами окреслено особливості соціально-педагогічної роботи з дітьми-жертвами насильства, розкрито функції соціального педагога стосовно роботи з такими дітьми, а також проаналізовано специфіку профілактичної та реабілітаційної роботи з жертвами насильства.

2.1. Зміст соціально-профілактичної роботи, щодо жорстокого поводження з дітьми

Соціальна робота в аспекті протидії жорстокому поводженню з дітьми має такі завдання:

- інформувати про сутність і наслідки жорстокого поводження з дітьми, відповідальність за них;
- показувати моделі сімейного та суспільного виховання, людських стосунків, які засновані на гуманних і демократичних засадах;
- роз'яснювати права членів сім'ї, вчити їх реалізовувати та захищати і на цій основі будувати власні моделі сімейного життя і сімейного виховання;
- змінювати ставлення суспільства до жорстокого поводження з дітьми, активізує громадську позицію людей;
- сприяти самореалізації дітей і дорослих [55, с. 217].

Методологією соціально-педагогічної роботи в аспект протидії жорстокого поводження з дітьми є концепція “допомоги для самопомоги”, яка змінює свідомість і поведінки дорослих і дітей.

“Допомога для самопомоги” розглядає людину як суб'єкта соціальної роботи і власного життя, передбачає комплекс послуг, які спрямовані на підтримку, допомогу і самопомогу особистості. Особливістю цієї концепції в нашому випадку є стимулювання людини до навчання самостійному розв'язанню проблем через навчання:

- 1) правам людини;
- 2) життєвим умінням і навичкам, які реалізують ці права в реальному житті, дозволяють запобігти їх порушенню;
- 3) толерантності, зміну ставлення до жорстокого поводження з дітьми на неприйняття та відмову від такого поводження [54, с. 10].

Таке навчання поєднується із соціальною підтримкою (психологічною, педагогічною, юридичною), яка дозволяє стабілізувати, не погіршити ситуацію, закріпити позитивні зміни в особистості. Разом з цим, необхідною є спрямованість соціальної роботи на самопомогу: в нашому випадку це здійснення рефлексії свого поводження тими, хто жорстоко ставиться до дітей, у поєднанні із самоконтролем. Цьому теж треба навчати: як оцінити ситуацію з огляду на жорстокість, як загальмувати свої емоції та поведінку, нагадувати про

батьківські та професійні обов'язки щодо дітей. При цьому опора в соціальній роботі здійснюється як на життєвий досвід дорослих і дітей, так і на зразки гуманної поведінки з дітьми.

У “допомозі для самопомоги” акцент робиться на відповідальність кожної людини, яка здійснює жорстоке поводження з дітьми, на бажанні змінитися, на власному виборі життєвого шляху. Це реалізує добровільність прийняття послуг у соціальній роботі і це є можливістю попередити застосування правових норм і покарання [47, с. 168].

Соціально-педагогічна робота з неблагополучною сім'єю, в якій є жорстоке поводження з дітьми, здійснюється за напрямками:

- деінституалізація дітей у прийомних сім'ях;
- нормалізація дітей з вадами у фізичному та розумовому розвитку в біологічних і прийомних сім'ях;
- громадська опіка сімей;
- формування усвідомленого батьківства;
- “укріплення” неблагополучних сімей;
- організація групи само- та взаємопідтримки та допомоги, діяльності фасилітаторів із сімейної просвіти;
- формування гендерної рівності, захист жіночих та дитячих прав у сім'ї та суспільстві;
- запобігання та боротьба з насильством в сім'ї;
- попередження і боротьба з наркоманією, палінням, алкоголізмом, проституцією, які є факторами, що провокують жорстоке поводження з дітьми;
- навчання членів сім'ї поведінці у кризових ситуаціях (підтримці тяжкохворих, догляду за ними, спілкуванні з ними та мікросередовищі);
- підтримка членів сім'ї в екстремальних ситуаціях (смерть члена родини, початок дитиною самостійного життя, випадки насильства в сім'ї, вимушена зміна місця проживання, втрата роботи членами сім'ї);

- народження дитини з особливими потребами;
- адаптація сім'ї у новому мікро- та макросередовищі; забезпечення умов для поєднання праці з сімейними обов'язками і з життєвими інтересами людини;
- охорона материнства та дитинства;
- планування сім'ї, профілактика ранніх та небажаних вагітностей;
- об'єднання поколінь (непрацюючих, але досвідчених пенсіонерів і молодих активних, але з недостатньою освітою і досвідом молодих осіб) [55, с. 114].

Таким чином, ця робота спрямована:

- 1) на виконання та відновлення сім'єю своїх функцій;
- 2) реалізацію нею своїх прав у суспільстві та прав членів сім'ї у родині і через це – відновлення родинних стосунків, покращання стосунків з мікро- та макросередовищем;
- 3) компенсацію неповної структури сім'ї та реабілітацію сім'ї, спрямування її через співпрацю до самовизначення та самореалізації;
- 4) реалізацію прав людей на сім'ю і проживання в найкращих умовах для виживання, захисту і розвитку, природному середовищі та основному осередку суспільства – у сім'ї.

Враховуючи сутність і причини жорстокого поводження з дітьми, ґрунтуючись на концепції “допомоги для самопомоги” в соціальній і соціально-педагогічній роботі з означеної проблеми, треба здійснювати роботу з дітьми щодо забезпечення соціальних умов для реалізації їх права на висловлювання власних поглядів паралельно із роботою в мікро та макросередовищі щодо реалізації ними цього права. Основними методами соціальної роботи з дітьми можна назвати такі, на наш погляд:

- *соціально-психологічні*, спрямовані на внутрішній світ дитини, які передбачають певну корекцію його системи цінностей і орієнтацій, а також уявлень і переваг, які удосконалюють його психологічні можливості і надання

відповідної підтримки і допомоги (методи психодіагностики і психокорекції, психологічне консультування тощо);

- *соціально-педагогічні*, які дають можливість підвищити освітній і інтелектуальний рівень дитини, сформувати адекватну оточуючим його умовам систему ціннісних орієнтацій і уявлень (методи освіти і просвіти, педагогічної корекції і педагогічного консультування);

- *соціально-медичні*, які призначені для надання дитині своєчасної і необхідної медичної допомоги (лікування, соціально-медична реабілітація і адаптація, організація необхідного і комфортного середовища існування тощо);

- *соціально-правові*, що включають в себе певні процедури і операції, які дозволяють привести процес життєдіяльності дитини відповідно до існуючих норм закону і права (юридичний і правовий захист інтересів дитини, правова просвіта, правовий контроль, правові санкції);

- *соціально-економічні*, які спрямовані на вирішення проблем матеріального благополуччя дитини, матеріальна підтримка і допомога, працевлаштування тощо);

- *соціально-групові*, що дозволяють соціальному працівникові і іншим спеціалістам вести роботу з соціальним оточенням дитини (сімейне консультування, корекція системи відношень в дитячому колективі, організація дитячих колективів, які орієнтовані на позитивну діяльність) [24, с. 28].

Соціальна профілактика, згідно Закону України “Про соціальну роботу з дітьми та молоддю” – це робота, спрямована на попередження аморальної, протиправної, іншої асоціальної поведінки дітей і молоді та запобігання такому впливу.

Соціально-профілактична робота щодо жорстокого поводження з дітьми має такі форми:

- первинна (як загальна просвіта населення з цього явища: що воно таке, чому воно є поганим і неприйнятним. Застосовується в основному для нормальних, благополучних сімей);

- вторинна (де зафіксовано, чи постерігається жорстоке поводження з дітьми, членами родини, домашніми тваринами. Це цілеспрямована робота з окремими групами дорослих і дітей з метою зміни ставлення до поводження з дітьми, формування гуманного ставлення дорослих до дітей, життєвих умінь та навичок у дорослих та дітей, роз'яснення сутності і відповідальності за жорстоке поводження з дітьми);

- третинна (з тими, хто постраждав від жорстокого поводження з метою навчання самозахисту; з тими, хто здійснює таке поводження – як соціальне навчання і контроль, що є умовою збереження сім'ї, залишення батьківських прав тощо) [54].

Соціально-профілактична робота з батьками щодо жорстокого поводження з дітьми складається з :

1) батьківської просвіти: права та потреби дітей, права та обов'язки батьків щодо дітей, особливості розвитку дітей, родинного виховання, жорстоке поводження з дітьми і насильство в сім'ї: його сутність, наслідки, відповідальність;

2) формування толерантності, життєвих сімейних умінь і навичок (комунікативних, прийняття рішень, прогнозування, управління собою).

Формами соціально-профілактичної роботи є :

- лекторії;
- батьківські університети;
- батьківські збори;
- тренінги;
- соціальне інспектування сім'ї;
- школи батьківських почуттів;
- школи молодих батьків [18].

Одночасно необхідна соціально-профілактична робота з дітьми, змістом якої є:

- знання дитини про власні права у сім'ї;
- вміння захиститись від насильства;

- знання дитини про дії у кризовій ситуації;
- інформованість, до кого і як звертатись у подібних випадках.

Формами соціально-профілактичної роботи з дітьми є:

- ігри;
- аматорські театри;
- міні-лекції;
- перегляд відеофільмів;
- бесіди;
- розповіді;
- вікторини і конкурси (про права дітей) [43, с. 248].

Зміст соціально-профілактичної роботи з педагогами загальних навчальних закладів в аспекті протидії жорстокому поводженню з дітьми передбачає:

- учительську просвіту (курси підвищення кваліфікації, семінари, вчительські конференції, методичні та педагогічні ради); про права та потреби дітей, відповідальність вчителів за дітей; взаємодію вчителя з сім'єю учня, права, обов'язки і відповідальність батьків за дітей, сутність жорстокого поводження з дітьми, насильства щодо дітей в сім'ї та школі, відповідальність за них, професійна педагогічна етика, суб'єкт-суб'єктне спілкування, взаємодія суб'єктів захисту прав дітей;

- формування у вчителів умінь і навичок розпізнавати і виявляти жорстоке ставлення до дітей і насильство, толерантного ставлення до дітей з різних сімей, комунікативних умінь суб'єкт-суб'єктного спілкування, майстерності управління собою і ситуацією, розв'язання конфліктів раціональним способом (тренінги, семінари, рольові та ділові ігри);

- усунення феномену професійного вигорання (навчання та організація правильного режиму роботи, сприяння професійного зростання, психотерапевтичні сеанси, консультації психолога, покращення психологічного клімату в колективі, створення кімнати емоційного розвантаження) [37, с. 203].

Батьківська просвіта і просвіта вчителів повинна спиратись на їх пам'ять дитинства. Саме це сприятиме кращому розумінню дітей і перегляду поведження з ними.

Соціально-профілактична робота з дітьми щодо протидії жорстокого поведження з дітьми в дитячих установах передбачає:

- роз'яснення прав дітей і дорослих педагогів, медиків тощо;
- роз'яснення сутності жорстокого поведження і насильства та навчання звертанням щодо їх проявів в установи, організації, за телефонами довіри.

Зміст соціально-профілактичної роботи щодо жорстокого поведження з дітьми в дитячих колективах становить:

- формування толерантності в сім'ї, мікросередовищі, школі;
- просвіта про права дітей, суб'єктів їх захисту;
- формування вміння протистояти насильству і жорстокому поведженню.
- формування життєвих умінь і навичок щодо ситуації жорстокого поведження і насильства;
- організація предметного дозвілля і відпочинку дітей на засадах гуманізму.
- створення умов для самовиявлення лідерів, позитивних якостей особистості;
- показ прикладів кращих стосунків (відеолекторії, радіо, книги, ЗМІ, життєві історії тощо) і перенесення їх на конкретні ситуації в житті дитячого колективу [20, с. 43].

2.2. Розробка методики, виявлення дітей-жертв насильства

Явище насильства потребує ретельного розгляду, важливо вчасно виявити випадок жорстокого ставлення до дитини. Саме з цією метою нами запропоновано методику вияву дітей, які постраждали від насильства з урахуванням вікових особливостей.

Для всіх вікових категорій властиві такі характерні прояви, які свідчать про насильство, яке над ними чинять: затримка фізичного чи психічного розвитку, затримка мовного моторного розвитку, низька успішність, нервовий тік, енурез, порушення сну, тривожність, тривалі пригнічені стани, сумний чи стомлений вигляд, порушення апетиту, постійний голод чи спрага, санітарно-гігієнічна занедбаність, педикульоз, аутоагресія тощо [73, с. 15].

Науковці Т. Сафонова, Є. Цимбал, Л. Олефіренко, І. Дем'яненко виділяють такі вікові особливості психічного стану та поведінки дитини, які дозволяють запідозрити насильство щодо них:

- пасивна реакція на біль;
- відсутність опору, примиреність з існуючим станом речей;
- нічні кошмари, страхи [53, с. 70].

Також можна визначити наступні фізичні та соматичні ознаки того, що з дитиною жорстоко поводяться:

- енурез;
- енкопрез;
- гіперактивність;
- синці (на плечах та грудній клітині, сідницях, нижній частині спини, поверхні стегон, щоках, нижній щелепі, внутрішній поверхні вуха) характерної форми (пряжка ремня, пальці, шнур тощо);
- множинність та різний “вік” синців (від темних до жовтих);
- укуси, опіки (особливо на кінцівках, круглі чіткі опіки від сигарет);
- переломи;
- “синдром тряски” (крововиливи на кон'юнктиві ока, сліди пальців на грудях);
- пошкодження генітальної, анальної ділянок у вигляді синців, припухлостей, розривів, пігментації, кровотеч;
- захворювання, що передаються статевим шляхом, інфекції сечовивідних шляхів;
- нервово-психічні розлади;

– психосоматичні захворювання (непояснювані болі внизу живота, дерматити тощо) [52, с. 75].

Якщо при спостереженні виявлено наявність цих ознак, імовірно, дитина зазнає в родині насильство. Деякі дослідники, наприклад І. Трубавіна, виначають також недостатнє піклування про дитину як елемент жорстокого поводження [69]. Особливо це актуально в ранньому віці, коли дитина не отримує не лише батьківської турботи, але й елементарних речей першої необхідності: одягу, їжі тощо.

Для дітей від трьох до шести років доречно провести методику виявлення страхів у дітей за допомогою малюнків з метою зрозуміти інтереси, захоплення дітей, особливості їх темпераменту, переживань і внутрішнього світу дитини. Загальновідомо, що з допомогою проєктивних методик більш імовірно отримати правдиві відповіді про переживання дитини, оскільки дитина-жертва насильства може бути заляканою кривдником, або ж, не знаючи іншого до себе ставлення, вважати насильство нормою.

Дітям пропонується малювати на теми: “У дитячому саду”, “На вулиці, у дворі”, “Сім’я”, “Що мені сниться страшне або чого я боюся вдень”, “Що було зі мною найгірше або саме хороше”, “Ким я хочу стати”.

Спочатку дітям пропонується малювати кольоровими олівцями. З метою активізації інтересу до малювання будинку, дітей варто попросити принести свої малюнки, щоб деякі з них показати в класі. На перших двох підготовчих заняттях було запропоновано дітям теми вибрати самим. Діти малювали: ведмедя, машини, дерева, ліс, людей і т.д [66, с. 80].

Після підготовчих занять можна приступати до тематичного малювання. Такі заняття слід проводити двічі в тиждень і зачіпати одну або дві теми.

Малювання страхів дітьми не приводить до його посилення, а навпаки, знижує напругу від тривожного очікування його реакції. У малюнках страх вже багато в чому реалізований, як щось вже відбулося, фактично трапилося; залишається менше недоведеного, неясного, невизначеного. Важливо, по-перше, те, що завдання задає вихователь, дитина якому довіряє. По-друге, саме

малювання має відбуватися в життєрадісній атмосфері спілкування з однолітками, забезпечуючи підтримку з їх боку, не кажучи вже про схвалення самого вихователя [17, с. 140].

Наступний етап малювання – спрямоване подолання всіх страхів, до яких схильна дитина. Проводиться індивідуальна бесіда, в якій з'ясовується, чи боїться дитина самоти, нападів (бандитів), захворюти, померти, батьків, деяких людей, покарання, казкових персонажів, темноти, тварин, транспорту, стихії, висоти, глибини, води, вогню, лікарів, крові. Склавши список страхів кожної дитини, вчитель дає завдання намалювати їх.

Перехід від дошкільного дитинства до шкільного життя – один з переломних моментів в психічному розвитку людини. Провідна діяльність дошкільника – гра. Вона є добровільним заняттям дитини: хоче – грає, не хоче – не грає. Переступивши поріг школи, дитина повинна перейти до діяльності учіння. Саме ця діяльність повинна бути тепер ведучою для дитини. Але ця діяльність пред'являє принципово нові вимоги до нього в порівнянні з ігровою [27, с. 82].

Включення в учбову діяльність пов'язане з новим типом відносин дитини як в сім'ї, так і в школі. Удома, з одного боку, до його життя, його заняття шанобливіше відношення, ніж до дошкільних ігор. Одночасно до нього пред'являються суворіші вимоги. У школі головна особа – це вчитель. Від нього виходять всі основні вимоги. Не всі діти легко проходять період адаптації до шкільного життя. Деякі першокласники відчують себе скуто; інші – навпаки, бувають перезбуджують, важко керовані.

Л.Л. Сідельнік пропонує такі ознаки виявлення дітей-жертв насильства саме в цьому віці:

- прагнення приховати причину ушкоджень і травм;
- самотність, замкнутість, відсутність друзів чи погіршення взаємин з однолітками;
- острах йти додому після школи;
- низька успішність;

- невластива віку сексуально забарвлена поведінка;
- неврівноваженість, агресивність, схильність до руйнівних дій та псування речей;
- погана увага, уповільнене мовлення, нездатність вчитися;
- уникання однолітків, бажання гратися лише з маленькими дітьми;
- страх фізичного контакту;
- страх повертатися додому;
- відсутність дитини в школі або поява травм чи ушкоджень після отримання дитиною низької оцінки (або після батьківських зборів);
- регресивні прояви (дії та вчинки, характерні для більш молодшого віку) [65, с. 105].

При наявності комплексу вищезазначених ознак, на нашу думку доцільно провести анкетування з питань моралі та сімейних стосунків (див. додаток А3) та модифіковану методику Рене Жилия (див. додаток А2). Завдяки цій методиці можна виділити цілісний портрет дитини, більш точно зрозуміти відповіді анкети, скласти враження про родину та референтне коло спілкування, виявити розуміння дитиною внутрішньосімейних стосунків. Окрім якісної оцінки результатів, дитяча проективна методика міжособистісних стосунків, яку ми пропонуємо дозволяє представити результати дослідження за рядом змінних і кількісно.

В підлітковому віці іде інтенсивне моральне формування особистості, її свідомості, оволодіння моральними і етичними нормами поведінки. Слід враховувати, що підліток – це незріла, ще багато в чому дисгармонійна особистість [29].

Підлітковий вік – це період розвитку дітей від 11-12 до 15-16 років. Він також називається перехідним віком. Перехід до підліткового віку характеризується глибокими змінами умов, що впливають на особистісний розвиток дитини.

За Л.Л. Сідельнік можна виокремити наступні ознаки жорстокого поводження з підлітком:

- депресія, низька самооцінка;
- втечі з дому;
- асоціальна поведінка;
- вживання алкоголю чи психотропних речовин;
- загроза суїциду;
- сексуалізована поведінка;
- демонстрація повної відсутності страху;
- намагання справити враження людини, що живе у злиднях;
- тривожність;
- демонстрація страху перед появою батьків;
- нав'язливі страхи (фобії);
- насильство стосовно тварин, слабших істот;
- почуття провини за отримання фізичних ушкоджень;
- проміскуїтет (безладні статеві стосунки);
- намагання приховати причину травм та ушкоджень;
- бродяжництво;
- сприйняття себе як безпомічного, бридкого [65, с. 107].

Помітивши тривожні ознаки у поведінці дитини, доречно провести опитування за спеціально розробленою анкетой виявлення випадків жорстокого поводження з дітьми (див. додаток А1). Дана анкета дає змогу зрозуміти ставлення дитини до батьків, до покарань, якщо такі були в їх житті. Важливою ознакою опитувальника, на нашу думку, є те, що питання не звужуються до виявлення випадків фізичного насильства, а й акцентують увагу на психологічному та економічному видах жорстокого поводження з дітьми.

Для складення цілісної картини дослідження потрібно також ознайомитись зі шкільною документацією стосовно даної дитини, вивчити ситуацію в родині, при необхідності провести опитування серед референтного кола спілкування.

На цьому етапі рекомендуємо такі дії: опитування за анкетой з проблем моралі та сімейних стосунків (додаток А3), яка ширше розкриває

взаємовідносини в родині, соціальним паспортом сім'ї, який конкретизує ці дані, використати карту особистості дитини (додаток А4), що дозволить розширити та узагальнити інформацію про досліджуваного.

У психолого-педагогічній літературі перелічені загальні індикатори, які проявляються в переживаннях і поведінці дитини з сім'ї, де практикується насильство. При їх виявленні ми можемо діагностувати наявність неадекватних взаємовідносин в родині, створення сприятливих умов для повноцінного розвитку дитини.

Страхи. Діти з сімей, де практикується насильство, переживають почуття страху. Цей страх може виявлятися різним чином: від залучення в себе і пасивності до насильницької поведінки.

Зовнішні прояви поведінки. Дім, в якому практикується насильство, зовсім непередбачуваний, він лякає дитину, яка не знає, коли і за яких обставин відбудеться наступний спалах агресії. У результаті вразливість і відсутність контролю над ситуацією призводять до прояву впертості та мовчазливості в поведінці або до агресивної поведінки.

Нездатність виразити почуття вербально. Спостерігаючи за насильством в родині, діти можуть зробити висновок, що насильство є спосіб, яким доцільно вирішувати конфлікти і проблеми. Внаслідок цього такі діти зазвичай нездатні виразити свої почуття і емоції вербально, а наслідують дорослих.

Залучення дитини в боротьбу батьків. Відомо багато випадків, коли діти втягуються в боротьбу батьків. Вони хочуть зупинити потік насильства і конфліктів в родині. В результаті того, що діти так глибоко вкорінені в конфлікт сім'ї, їм важко відокремити свою індивідуальність від особистостей батьків.

Захисник матері. Не є рідкими випадки, коли дитина залучається в конфлікт сім'ї, намагаючись захистити матір, проти якої спрямований потік агресії.

Розчарування. Життя в сім'ї, де практикується насильство, супроводжується високим рівнем напруги. Діти переживають постійний стрес,

тому часто засмучені, розчаровані, втрачають рівновагу навіть при найменших труднощах.

Почуття виправданої жорстокої поведінки. Деякі матері, які не хочуть налаштувати дітей проти своїх батьків, намагаються пояснити, знайти виправдання їхнім насильницьким діям.

Почуття непотрібності. У зв'язку з тим, що батьки багато сил та енергії віддають на подолання конфлікту, в них залишається мало часу та сил, щоб займатись дитиною. У дитини може виникнути почуття непотрібності, занедбаності. Такі думки можуть призвести навіть до спроб суїциду.

Ізоляція. В більшості сімей, де насильство застосовується як засіб виховання, такі факти не проговорюються відкрито. Деякі діти навіть вважають, що з ними не все в порядку, бо їх сім'я відрізняється від інших.

Суперечливі почуття щодо батька. Дитина, яка втікає з дому, або вилучається з сім'ї, нерідко відчуває сильні теплі почуття до батьків, захищає їх, намагається виправдати, незважаючи на те, що останні жахливо поводитись з ними [75, с. 25].

Щодо першої групи дітей, окрім поведінкових ознак, описаних вище, варто провести бесіду з дітьми, та змодельовати ігрові ситуації, які допоможуть виявити рівень застосованого ними насильства.

По-друге, помітивши тривожні ознаки у поведінці дитини, доречно провести опитування за спеціально розробленою анкетою виявлення випадків жорстокого поводження з дітьми. Дана анкета дає змогу зрозуміти ставлення дитини до батьків, до покарань, якщо такі були в їх житті. Важливою ознакою опитувальника, на нашу думку, є те, що питання не звужуються до виявлення випадків фізичного насильства, а й акцентують увагу на психологічному та економічному видах жорстокого поводження з дітьми.

По-третє, щоб отримати більш розгорнуту картину, варто провести діагностичну методику на з'ясування міжособистісних стосунків серед молодших школярів та підлітків Рене Жиля. Завдяки цій методиці можна виділити цілісний портрет підлітка, більш точніше зрозуміти відповіді анкети,

скласти враження про родину та референтне коло спілкування, виявити розуміння дитиною внутрішньо сімейних стосунків. Врешті, для складання цілісної картини дослідження потрібно також ознайомитись зі шкільною документацією стосовно даної дитини, вивчити ситуацію в родині, при необхідності провести опитування серед референтного кола спілкування. Варто ознайомитися з соціальним паспортом дитини, стосовно якої маються підозри, що над нею чиниться насильство.

РОЗДІЛ 3.

Апробація методики виявлення дітей, які постраждали від насильства

У даному розділі розкрито основні етапи експериментально-дослідної роботи, подано результати проведення констатувального та формувального експериментів та опрацьовані дані комплексу обраних методів дослідження, розкрито методику вияву дітей, які постраждали від насильства, зазначено основні вимоги до соціального педагога в аспекті соціально-правового захисту дітей.

3.1. Критерії виявлення дітей-жертв насильства

У межах наукового дослідження нами було проведене діагностування на предмет виявлення явища жорстокого поводження з дітьми у вигляді анкетування. До вибірки увійшло 50 осіб підліткового віку, з них 27 дівчат та 23 хлопці. Їх було поділено на експериментальну та контрольну групи, на основі аналізу шкільної документації. До першої групи входили підлітки з відносно неблагополучних сімей. Друга група складалася з дітей, де ризик насильства в сім'ї був не таким високим, тобто із зовні благополучних сімей. При підборі експериментальної вибірки нами було враховано, що 18 осіб серед опитуваних проживають в неблагополучних сім'ях, які з тих чи інших причин перебувають на обліку та під супроводом фахівців районного Центру ССДМ. Опитування проводилось для виявлення випадків чотирьох найрозповсюдженіших видів насильства, а саме: фізичного, психологічного, економічного та сексуального (див. додаток А1). Були підраховані результати

за чотирма найрозповсюдженішими видами насильства в сім'ї (див. таблиця 3.1):

Таблиця 3.1

Співвідношення випадків насильства за його видами у вибірці

Групи підлітків Види насильства	Контрольна група, %	Експериментальна група, %
Фізичне насильство	15	30
Психологічне насильство	60	60
Економічне насильство	25	10
Сексуальне насильство	—	—

У процесі діагностування нами також проводилась модифікована методика Рене Жилія на виявлення міжособистісних зв'язків підлітка. Зокрема, було обрано 10 шкал, за якими і виводився загальний показник:

1. Ставлення до матері.
2. Ставлення до батька.
3. Ставлення до батька та матері як наслідування.
4. Ставлення до братів та сестер.
5. Ставлення до бабусі та дідуся.
6. Ставлення до друга (подруги).
7. Ставлення до авторитетного дорослого.
8. Комунікабельність.
9. Замкнутість.

10. Соціальна адекватність поведінки.

Завдяки цій методиці можна виділити цілісний портрет підлітка, більш точно інтерпретувати відповіді анкети, скласти враження про родину та референтне коло спілкування. Ці емпіричні дані поєднуються з даними спостереження, а також при формуванні контрольної та експериментальної груп ми ознайомились з соціальними паспортами сімей учнів, що надало нам змогу умовно розділити дітей на вищевказані групи.

За результатами проведеного дослідження нами було діагностовано частота випадків жорстокого поводження з дітьми в сім'ї серед окремо взятої вибірки та з'ясовані аспекти міжособистісних стосунків підлітків, які прямо стосуються предмету нашого дослідження.

3.2. Методичні рекомендації соціальним педагогам і вчителям у сфері соціально-правового захисту дітей від насильства

Беручи до уваги результати нашого дослідження, нами було розроблено такі методичні рекомендації для соціального педагога загальноосвітнього закладу у сфері соціально-правового захисту дітей від насильства:

1. Соціальний педагог повинен сприяти поширенню серед сімей знань та інформації про соціальні та сімейні стосунки, ранньому виявленню потенційно конфліктних ситуацій та вирішенню міжособистісних та внутрішньосімейних конфліктів, виявляти факт жорстокого поводження з дитиною в сім'ї; допомагати, піклуватись та давати поради різним сторонам, причетним до випадків насильства в сім'ї, проводити для цього соціальні розслідування;

2. Спеціаліст повинен вивчати особистість та його референтну групу, у відповідності до цього має знати засади психолого-педагогічної діагностики і вміти розробляти програму психолого-педагогічного діагностування як дитини, так і її оточення;

3. Соціальний педагог повинен обов'язково повідомляти про вчинене над дитиною насильство, якщо така інформація стала йому відома, до відповідних органів. Відповідно до цього необхідно внести корективи до етичного кодексу соціального педагога, оскільки він не має права розголошувати приватну

таємницю клієнта, і в деяких випадках це може зашкодити безпосередньо дитині.

4. Соціальний педагог за необхідності має допомогти в госпіталізації дитини, яка потребує медичної допомоги і є жертвою насильства. Він має володіти необхідним базисом медичних знань, щоб розпізнати характерні ознаки насильства.

5. Соціальний педагог має приймати заходи щодо попередження випадків жорстокого поводження з дітьми, займатись стосовно цього явища профілактичною роботою. Відповідно до цієї функції пропонуємо схему діяльності соціального педагога на трьох рівнях профілактики явища жорстокого поводження та перелік основних дій:

I. Первинна профілактика:

- Інформованість суспільства про проблему.
- Соціально-економічна підтримка сім'ї.
- Програми з соціальної охорони здоров'я.
- Робота з суспільними організаціями і молодіжними центрами.
- Якісна медична допомога вагітним, матерям, новонародженим, дітям.
- Пропаганда позитивного материнства і батьківства.
- Пропаганда ненасильства, включаючи шкільні заходи.

II. Вторинна профілактика:

- Виявлення сімей високого ризику.
- Пропаганда ненасильства (сім'я, школи, ЗМІ).
- Аналіз законодавства, виявлення недоліків і проблем регулювання законодавства.
- Створення міжвідомчої системи попередження насильства в сім'ї (міжвідомчі комісії; органи охорони здоров'я і соціального розвитку; правоохоронні органи; органи освіти; РАГС; органи опіки і піклування; суспільні організації і молодіжні центри).

III. Третинна профілактика:

- Рання діагностика і кваліфікація.
- Реабілітація постраждалих від насильства
- Міжвідомче співробітництво, включаючи медичну, соціальну допомогу, юридичне, психологічне, інформаційне консультування тощо.
- Підготовка кадрів в системі правоохоронних органів, соціального захисту, освіти, охорони здоров'я тощо.
- Розробка статистичних форм, збір статистичної інформації.
- Розробка пропозицій про внесення змін до законодавства.
- Розробка і проведення освітніх програм.

Соціальний педагог має володіти необхідним переліком правових знань, щоб мати змогу допомагати у вигляді консультацій своїм клієнтам. Наводимо перелік знань, які, на наш погляд, є необхідними для роботи соціального педагога.

Визначають:

1. Соціальний педагог повинен знати:
  - 1.1. Права дитини в сім'ї, суспільстві, в освітніх закладах, обов'язки та відповідальність батьків, педагогів щодо дітей.
  - 1.2. Перелік та повноваження служб, які опікуються дітьми, захищають їх права, створюють умови для реалізації прав та свобод, законних інтересів.
  - 1.3. Свої права та обов'язки при захисті прав дітей(у випадках представництва інтересів дітей в установах і службах), виявлення ситуацій жорстокого поводження з дітьми.
  - 1.4. Права дітей-сиріт, дітей, позбавлених батьківського піклування.
  - 1.5. Основи соціального захисту дітей.
  - 1.6. Сутність насильства щодо дитини та його юридичні наслідки.
  - 1.7. Ознаки торгівлі дітьми, безпритульність, експлуатації праці дітей, соціального сирітства, комерційної сексуальної експлуатації дітей.

2. Соціальний педагог повинен вміти:
  - 2.1. Розпізнавати випадки порушень прав дитини, жорстокого поводження з нею.
  - 2.2. Звертатись до державних та недержавних установ і організацій з метою захисту та представництва прав та інтересів дитини.
  - 2.3. Взаємодіяти з сім'єю дитини, державними та недержавними установами з проблем захисту прав дитини.
  - 2.4. Передбачати можливі ситуації порушення прав дитини і створювати умови для запобігання їх виникнення.

ЗАГАЛЬНІ ВИСНОВКИ

1. Жорстоке поводження з дітьми набуло поширення і стало глобальною проблемою. В основі жорстокого поводження з дитиною лежить нерозуміння цінності дитини, відсутність системи демократичних цінностей, які визначають модель сімейного життя і родинного виховання в конкретній сім'ї.

Наслідки такого поводження з дитиною є досить тяжкими, як в фізичному, так і в психологічному плані і нерідко є летальними. Проблема жорстокого ставлення до дітей є міждисциплінарною проблемою, яка потребує комплексних зусиль соціальних, медичних спеціалістів, психологів, юристів тощо.

2. Про соціальний захист дитини можна говорити у двох аспектах. У широкому розумінні соціальний захист передбачає гарантію основних прав, зафіксованих у Конвенції ООН про права дитини. У вузькому розумінні це означає створення умов для вільного розвитку духовних та фізичних сил дитини, пробудження її активності. Соціальна захищеність не має вікових рамок. Але чим менше дитина, тим більше вона потребує захисту.

Жорстоке поводження з дітьми, нехтування їхніми інтересами не лише завдає непоправної шкоди їх фізичному здоров'ю, але й тягне за собою важкі психічні та соціальні наслідки. У більшості дітей-жертв насильства з'являються серйозні відхилення в психічному, фізичному розвитку, в емоційній сфері.

Кількість дітей, які потрапили в біду, не зменшується, а навпаки, збільшується. На жаль в Україні сьогодні таке явище, як насильство в сім'ї та кривдництво дітей, не завжди стоять у центрі уваги громадськості. Це не від зменшення таких явищ, а затемнення їх тими подіями, які привертають до себе більше уваги у соціополітичному житті країни.

2. Соціально-профілактична робота щодо жорстокого поводження з дітьми має три рівні: первинна профілактика, вторинна і третинна.

- первинна (як загальна просвіта населення з приводу цього явища):

- вторинна (цілеспрямована робота з окремими групами дорослих і дітей з метою зміни ставлення до поводження з дітьми, формування життєвих умінь та навичок у дорослих та дітей);
- третинна (реабілітація постраждалих від жорстокого поводження та корекція тих, хто чинить насильство).

Основними методами соціальної роботи з дітьми можна назвати такі, на наш погляд: соціально-психологічні, спрямовані на внутрішній світ дитини, які передбачають певну корекцію його системи цінностей і орієнтацій; соціально-педагогічні, які дають можливість підвищити освітній і інтелектуальний рівень дитини, сформуванати адекватну оточуючим його умовам систему ціннісних орієнтацій і уявлень; соціально-медичні, які призначені для надання дитині своєчасної і необхідної медичної допомоги; соціально-правові, що включають в себе певні процедури і операції, які дозволяють привести процес життєдіяльності дитини відповідно до існуючих норм закону; соціально-економічні, які спрямовані на вирішення проблем матеріального благополуччя дитини; соціально-групові, що дозволяють соціальному працівникові і іншим спеціалістам вести роботу з соціальним оточенням дитини.

При проведенні профілактики жорстокого поводження з дітьми в сім'ї слід враховувати травматичний досвід батьків у дитинстві, відсутність чітких цілей як у вихованні дітей, так і стосовно власного майбутнього, перевага деструктивних партнерів спілкування в сім'ї, відсутність навичок конструктивної взаємодії, внутрішньо-особистісні порушення дитини.

Але, на жаль, незважаючи на певні позитивні зрушення у розв'язанні проблеми насильства, механізм соціально-правового захисту потерпілих від насильства залишається недосконалим: не вистачає відповідних закладів для надання допомоги потерпілим та спеціально підготовлених фахівців у сфері запобігання насильству, неефективною є система раннього виявлення випадків насильства в родині. Недостатньо ефективною також є система санкцій, що застосовуються щодо осіб, які вчиняють насильство в сім'ї.

3. Проведення інформаційно-рольового тренінгу в поєднанні з описаною вище методикою виявлення дітей, що постраждали від насильства, в даній вибірці виявились значно ефективнішими за методичний матеріал констатувального дослідження. Значно підвищились не лише кількісні показники, а й якісні, в тому розумінні, що запропонована нами методика дає можливість проаналізувати певні особистісні аспекти, дозволяє оперувати додатковою інформацією та більш глибоко дослідити міжособистісні відносини підлітка. Попередньо проведений інформаційно-рольовий тренінг підвищує ефективність методики, в комплексі вони підтверджують висунуту на початку роботи гіпотезу про ефективність соціально-профілактичної та реабілітаційної роботи з жертвами насильства за умови своєчасного їх виявлення за допомогою розробленої нами методики вияву дітей, які стали жертвами жорстокого поводження та проведення інформаційно-рольового тренінгу в аспекті протидії насильству.

4. Соціальний педагог повинен сприяти поширенню серед сімей знань та інформації про соціальні та сімейні стосунки, ранньому виявленню потенційно конфліктних ситуацій та вирішенню міжособистісних та внутрішньосімейних конфліктів, виявляти факт жорстокого поводження з дитиною в сім'ї; допомагати, піклуватись та давати поради різним сторонам, причетним до випадків насильства в сім'ї, проводити для цього соціальні розслідування та приймати заходи щодо попередження випадків жорстокого поводження з дітьми, займатись стосовно цього явища профілактичною роботою, на трьох рівнях, як вже зазначалось вище. Соціальний педагог має володіти необхідним переліком правових знань, щоб мати змогу допомагати у вигляді консультацій своїм клієнтам.

Проведене дослідження дало змогу сформулювати деякі пропозиції щодо вдосконалення соціально-правового захисту дітей від насильства:

- систематично проводити курси ознайомлення педагогічних працівників із питаннями соціально-правового захисту дітей-жертв насильства і підвищення їх правової культури;

- соціальним педагогам, психологам, учителям, вихователям та іншим педагогічним працівникам використовувати методичні рекомендації щодо соціально-правового захисту дітей від насильства.

Досліджувана проблема багатоаспектна і не може бути вичерпана даною працею. Багато питань чекають подальшого вивчення і вирішення. Зокрема: вивчення особливостей соціально-правового захисту дітей від сексуального насильства, незаконного використання дитячої праці, купівлі-продажу дитини тощо; а також потребує розробки окремих методик для роботи з такими категоріями дітей.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. *Абдель-Хаді Н.* Дитина та її права: система дотримання прав людини в сім'ї та стратегії запобігання дитячим психологічним травмам // Психолог. – 2004. – № 3-4. – С. 5-10.
2. *Агарова Н.Г.* Проблема жорстокості у шкільному середовищі // Соціально-правовий захист молоді: 3б. наук. статей. – Ужгород, 2002. – С. 6-12.
3. *Алексеева Л.С.* О насилии над детьми в семье // Социологические исследования. – 2003. – №4. – С. 24-25.
4. *Алешина Ю.Е.* Индивидуальное и семейное психологическое консультирование. – М.: ТЕИС, 1994. – С. 67-80.
5. *Асанова Н.К.* Жестокое обращение с детьми: основные методологические вопросы, практические и правовые аспекты // Руководство по предупреждению насилия над детьми / Под ред. Н.К. Асановой. – М.: ВЛАДОС, 1997. – С. 16-45.
6. *Бабенко К.* Насильство в сім'ї. Бесіди з батьками // Завуч. – 2004. – №22. – С. 26-40.
7. *Балакірева О., Бабак О.* Права дітей в Україні // Соціальна політика і соціальна робота. – 2001. – №1. – С. 3-8.
8. *Безукладникова Л.А.* Исследование насилия в семье на основе системного подхода в семейной психотерапии: Дипломная работа. – Цит. [18.11.2007] // <http://ref.net.ua/work/det-27242.html>
9. *Бондаровська А.* Що ми можемо зробити, щоб запобігти домашньому насильству. – К., СДМ – Студію, 1999. – 64 с.
10. *Волавка Я.* Біля витоків насильства: агресивність батьків – причина агресивності їхніх нащадків? // Безпека життєдіяльності. – 2003. – №10. – С. 24-25.
11. *Гайдаренко Н.В.* Психологические последствия жестокого обращения с детьми / Н.В. Гайдаренко, Н.Д. Ярославцева. – М.: Психология и Педагогика, 1994.

12. Громадська програма запобігання насильству в сім'ї: Проект "Гармонія". – Львів, 2004. – 95 с.
13. Дети социального риска и их воспитание: Учебно-методич. пособие / Под науч. ред. Л.М. Шипицыной. – СПб.: Изд-во "Речь", 2003. – 144 с.
14. Дитинство в Україні: права, гарантії, захист: Збірник документів. – Ч. II. – К.: АТ "Видавництво "Столиця", 1998. – 292 с.
15. *Дмитренко Н.И.* Предотвращение домашнего насилия: Методические рекомендации / Н.И. Дмитренко, Н.В. Тропин, П.А. Власов. – Днепропетровск: Днепропетровский юридический институт МВД Украины, 2001. – 50 с.
16. Жестокое обращение с детьми // Социально-психологические и медицинские аспекты жестокости / Сост. В.Симпсон. – К.: Сфера, 2002. – №1 (2). – С. 148-157.
17. *Забадыкина Е.В.* Памятка социальному работнику. Основные сведения о насилии в семье // Социальные работники за безопасность в семье / Под ред. М.И. Либоракиной. – М.: РИК Русанова, 1999. – С. 138-142.
18. Закон України "Про попередження насильства в сім'ї" від 15 листопада 2001 року №2789-III // <http://www.rada.gov.ua>
19. Закон України "Про соціальну роботу з дітьми та молоддю" від 21 серпня 2001 року №2558-III // <http://www.rada.gov.ua>
20. Запобігання і протидія насильству в сім'ї: Методичні рекомендації для соціальних працівників. – К.: ДЦССМ, 2004. – 192 с.
21. Запобігання торгівлі людьми та експлуатації дітей: Навч.-метод. посібник / К.Б. Левченко, О.А. Удалова, І.М. Трубавіна та ін.; Заг. ред. К.Б. Левченко та О.А. Удалової. – К.: "ВЕРСО-04", 2005. – 210 с.
22. *Зимняя И.А.* Педагогическая психология: Учебное пособие. – Ростов-на-Дону: Издательство "Феникс", 1997. – 520 с.
23. *Карпенко Н.В.* Дитячі страхи. Психологія їх подолання. – К.: Главник, 2007. – 144 с. – (Психологічний інструментарій).

24. *Квашиш В.Е.* Зарубежное законодательство и практика защиты жертв преступлений. – М., 1996.
25. *Кинард Э.М.* Дети, страдающие от плохого обращения // Энциклопедия социальной работы: В 3 т. – Т. 1. – М., 1993. – С. 197-202.
26. *Когаловская А.С.* Вопросы профилактики семейного насилия и жестокого обращения с детьми // Вестник психосоциальной и коррекционно-реабилитационной работы. – М.: Консорциум “Социальное здоровье России”, 2002. – №3. – С. 82-86.
27. *Кон И.С.* Ребенок и общество: Историко-этнографическая перспектива. – М.: Наука, 1998. – 325 с.
28. *Кон И.С.* Психология старшеклассника: Пособие для учителя. – М.: ВЛАДОС, 2003. – 149 с.
29. *Кондрашенко В.Т.* Девиантное поведение у подростков. – М., 1999.
30. *Кулагина И.Ю.* Возрастная психология: Развитие ребенка от рождения до 17 лет: Учеб. пособие. – 2-е изд. – М. Изд-во УРАО, 1997. – 176 с.
31. *Левченко К.Б.* та ін. Запобігання торгівлі людьми та експлуатації дітей: Навч.-метод. посібн. / К.Б. Левченко, О.А. Удалова. – К.: Міленіум, 2005.
32. *Левченко К.Б.* Чи може Україна стати вільною від тілесних покарань дітей // Безпека життєдіяльності. – 2007. – №9. – С. 9-12.
33. *Лисенко І.* Кримінально-правовий захист дітей від експлуатації // Право України. – 2007. – №4. – С. 65-69.
34. *Лиханов А.А.* Драматическая педагогика: Очерки конфликтных ситуаций. – М., 1990.
35. *Мазур О.* Дитячі страхи. Діагностика та корекція // Психолог: Додаток до газ. “Шкільн. Світ”. – 2007. – №39. – С. 15-18.
36. *Максимова Н.Ю.* Конфліктна сім'я потребує допомоги: про психологічні аспекти попередження насильства в таких сім'ях // Практична психологія та соціальна педагогіка. – 2004. – №7. – С. 14-19.

37. *Максимова Н.Ю.* Соціально-психологічні аспекти проблеми насильства / Н.Ю. Максимова, К.Л. Мілютіна. – К.: Комітет сприяння захисту прав дітей, 2003. – 344 с.
38. *Мансудов Р.П.* Защита от насилия в семье: проблема, разработчики и запуск комплексной социальной технологии // Социальные работники за безопасность в семье / Р.П. Мансудов, М.Т. Кимер. – М., 1999. – С. 84-89.
39. *Мельник Ю.В.* Надання допомоги дітям – жертвам насильства / Ю.В. Мельник, С.В. Шаргородський // Психологічна газета. – 2007. – №8. С. 9-20.
40. *Меньшикова Е.С.* Жестокое обращение с детьми и его возможные отдаленные последствия // Психологический журнал. – 1993. – №6.
41. *Моргун В.Ф.* Кваліфікаційні наукові роботи з психології: курсова, дипломна, магістерська: Метод. рекомендації для студентів / В.Ф. Моргун, Л.С. Москаленко. – Полтава: ТОВ “Фірма “Техсервіс”, 2007. – 72 с.
42. *Московка М.М.* Жорстокість та насильство до дітей у сім’ї як соціальний феномен // Все для вчителя. – 1999. – №1. – С. 43-46.
43. *Меш Э.* Детская патопсихология. Нарушение психики ребенка / Э. Мэш, О. Вольф. – С-Пб: Прайм-Еврознак, 2003. – 384 с.
44. *Нарицын Н.Н.* Семейное насилие. Цит. [7.12.2007] // http://www.mariamm.ru/doc_593.htm
45. *Нечерда О.* Коли в сім’ї насильство // Науковий світ. – 2000. – №8. – С. 14-15.
46. *Онищенко Ю.В.* Насильство в сім’ї: стан та проблеми // Педагогіка толерантності. – 2001. – №3-4. – С. 39-47.
47. Основы социальной работы / Отв. ред. П.Д. Павленок. – М.: ИНФРА-М, 2001. – 395 с.
48. Права дитини: сучасний досвід та інновації / Заг. редакція Г. Лактіонової. – К.: Либідь, 2005.
49. *Реан А.А.* Социальная и педагогическая психология / А.А. Реан., Я.Л. Коломинский. – С-Пб., 1999. – С. 87-93.

50. *Ролінський В.* Соціально-педагогічна проблема запобігання насильства над підлітками та подолання його // Психолог. – 2004. – №19. – С. 10-16.
51. Руководство по предупреждению насилия над детьми / Под ред. Араковой. – М., 1999. – 347 с.
52. *Сафонова Т.Я.* Жестокое обращение с детьми / Т.Я. Сафонова, Е.И. Цымбал, Н.А. Иванова, И.М. Демьяненко // Социальная педагогика. – 2003. – №3. – С. 73-82.
53. *Сафонова Т.Я., Цымбал Е.И.* Жестокое обращение с детьми и его последствия // Жестокое обращение с детьми: сущность, причины, социально-правовая защита. – М., 1993. – 98 с.
54. *Свиштунова С.* Насилие в семье. Цит. [23.11.2007] // <http://mayak.rfn.ru/schedules/112/9458.html>
55. Система захисту дітей від жорстокого поводження: Навчально-методичний посібник / За ред.: К.Б. Левченко, І.М. Трубавіної. – К.: Держсоцслужба, 2005. – 396 с.
56. Словарь-справочник по социальной работе / Под ред. Е.И. Холостовой. – М.: Юрист, 2000. – 424 с.
57. Социальная педагогика и социальная работа за рубежом. – Вып. 1. – М., 1991.
58. Социальная работа / Общ. ред. проф. В.И. Курбатова. – Ростов-на-Дону: Фенікс, 1999. – 576 с.
59. Социальная работа с семьей / Под ред. Т.В. Шеляг. – М.: Институт социальной работы, 1995.
60. Социальная работа: теория и практика / Отв. ред. Е.И. Холостова, А.С. Сорвина. – М.: ИНФРА-М, 2001. – 168 с.
61. Социально-правовые проблемы борьбы с насилием / Ом. юрид. ин-т. – Омск, 1996.
62. Соціальна педагогіка: теорія та технології: Підручник / За ред. І.Д. Звереві – К.: Центр навчальної літератури, 2006. – 316 с.

63. Соціальна робота: психологічний аспект: Навчальний посібник / За ред. проф. А.Й. Капської. – К.: Центр навчальної літератури, 2004. – 352 с.
64. Соціально-економічні причини насильства в сім'ї в Україні: аналіз проблем та шляхи запобігання: Матеріали за результатами соціологічного опитування. – К.: Державний ін-т проблем сім'ї та молоді, 2004. – 144 с.
65. Стандарти соціальних послуг: Збірка проектів документів / За ред. Л.Л. Сідельник. – Кн. 2. – К.: ТОВ “ЛДЛ”, 2007. – 232 с.
66. *Стародубцева И.В.* Воспитание и педагогическое сопровождение детей, попавших в трудную жизненную ситуацию // Проблемы освіти. – 2004. – Вип. 40. – С. 76-82.
67. Технология социальной работы / Под ред. И.Г. Зайнышева. – М.: ВЛАДОС, 2000. – 240 с.
68. *Тимченко Г.П.* Проблема жестокого обращения с детьми и пути ее решения / Г.П. Тимченко, И.В. Семенова // Альманах судебной медицины. – 2003. – №2. – С. 91-92.
69. *Трубавіна І.М.* Соціально-педагогічна робота з неблагополучною сім'єю: Навчальний посібник. – К.: ДЦССМ, 2002. – 132 с.
70. *Фирсов М.В.* Теория социальной работы / М.В. Фирсов, Е.Г. Студенков. – М.: ВЛАДОС, 2000. – 240 с.
71. *Хархан О.* Стосунки батьків, дітей, та їх вплив на поведінку підлітків // Соціальна психологія. – 2003. – №4. – С. 139-142.
72. *Хоментаскас Г.Т.* Семья глазами ребенка. – М., 1989.
73. *Шендеровський К.С.* Попередження насильства в сім'ї: Технологія тренінгу // Психологічна газета. – 2004. – №12. – С. 2-31.
74. *Щербак Н.* Соціально-педагогічна профілактика жорстокого ставлення до дітей в сім'ї // Рідна школа. – 2002. – №10. – С. 26-29.
75. *Щербакова Т.* Зняття тривожності і страхів у дошкільників // Психолог: Додаток до газ. “Шкільн. Світ”. – 2005. – №16. – С. 21-27.

Додаток А

Додаток А1

Анкета

на виявлення випадків жорстокого поводження з дітьми

Стать _____

Вік _____

Дата опитування _____

Додаткові відомості _____

(1)   (2)   (3)   (4)   (5)   (6)

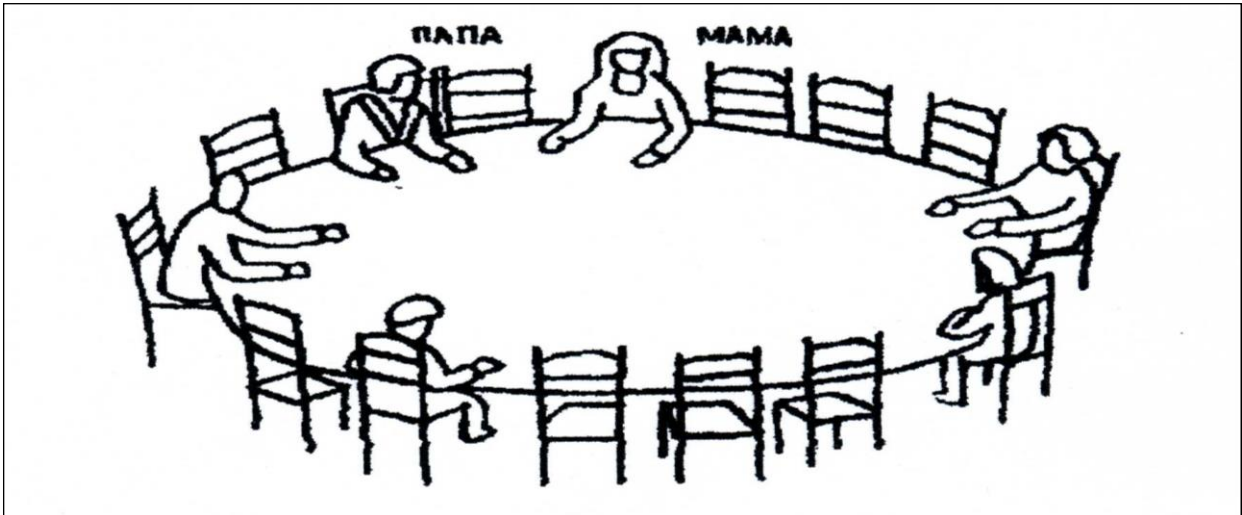
Зазвичай   Часто   Інколи   По ситуації Рідко   Ніколи

1.	Як ти вважаєш, чи слід карати дитину?
2.	Ти ділишся з батьками своїми проблемами та радощами?
3.	На твою думку батьки завжди справедливі?
4.	Чи завжди ти згоден з рішеннями батьків?
5.	Траплялись випадки, коли тобі перепадало «ні за що»?
6.	Сімейне життя твоїх батьків є для тебе прикладом?
7.	Чи важлива для тебе думка батьків про твоїх друзів, кохану людину?
8.	Батьки для тебе є авторитетом?
9.	Батьки виділяють тобі кишенькові гроші?
10.	Чи достатньо тобі цієї суми?
11.	Чи шкода тобі вуличних, безпритульних тварин?
12.	Батьки багато часу проводять з тобою?
13.	Чи можуть бути, на твою думку, випадки, коли дитину необхідно покарати?
14.	Ти коли-небудь втівав(ла) з дому?
15.	Чи здається тобі життя складним?
16.	Чи сняться тобі страшні сни?

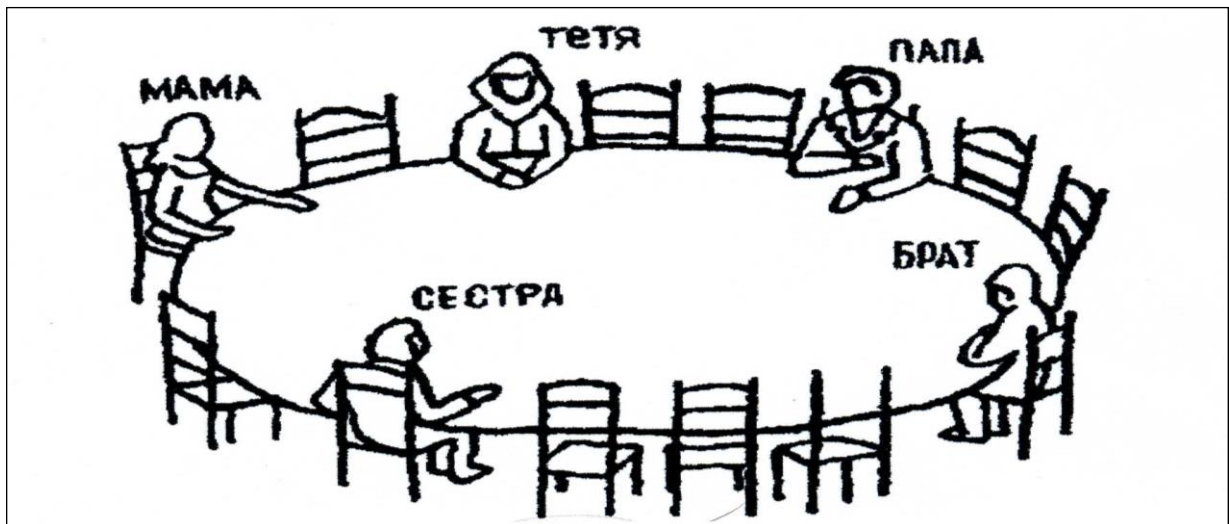
Додаток А2

Модифікована методика Рене Жиля

1. Ось стіл, за яким сидять різні люди. Познач, де сядеш ти?

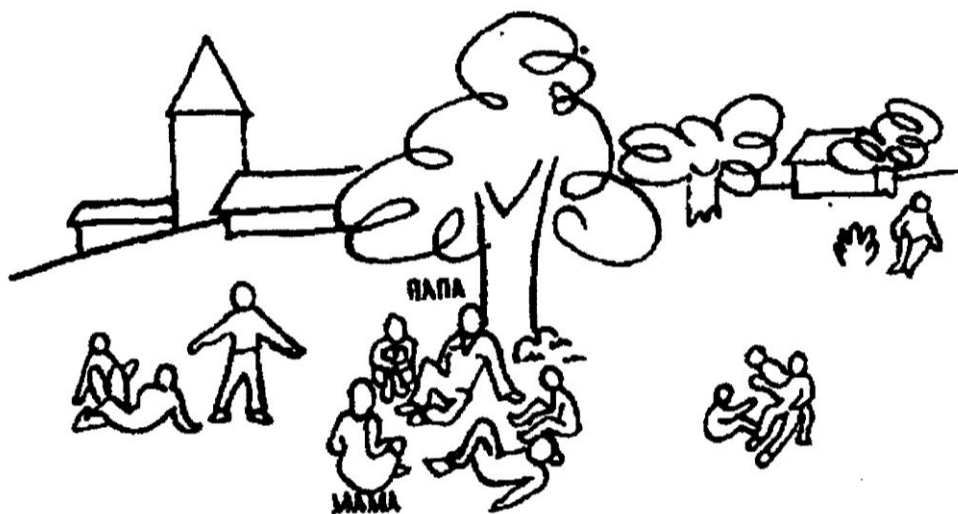
2. Познач хрестиком, де ти сядеш цього разу.

3. Ти у знайомих. Визнач, в якій кімнаті відпочиватимеш ти, та люди, які приїхали з тобою.

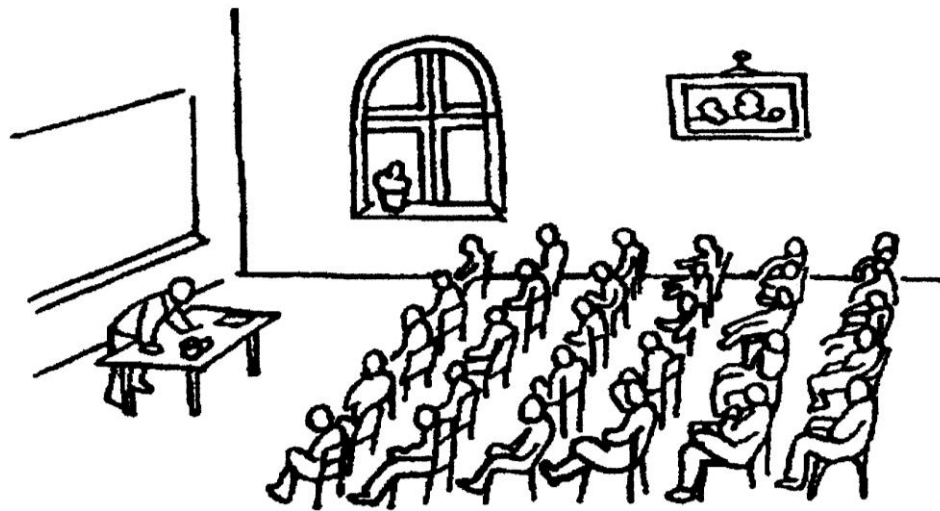

4. Є нагода зробити сюрприз одній людині. Кому ти хочеш це влаштувати? Чи тобі все рівно? Чому?
5. Ти маєш можливість поїхати відпочивати в просто казкове місце, але лишилось тільки два вільних квитки: один для тебе, інший для твого супутника. Кого ти візьмеш з собою? Чому?
6. Ти загубив дуже коштовну річ. Кому ти першому розповіси про цю неприємність?
7. У тебе дуже болить зуб, тому тобі необхідно піти до стоматолога. Ти підеш один, чи візьмеш когось з собою? Якщо з кимось, то хто буде ця людина?
8. Ти багато допомагаєш мамі чи не дуже? Чому?
9. Ти на прогулянці за містом. Познач хрестиком, де знаходишся ти.

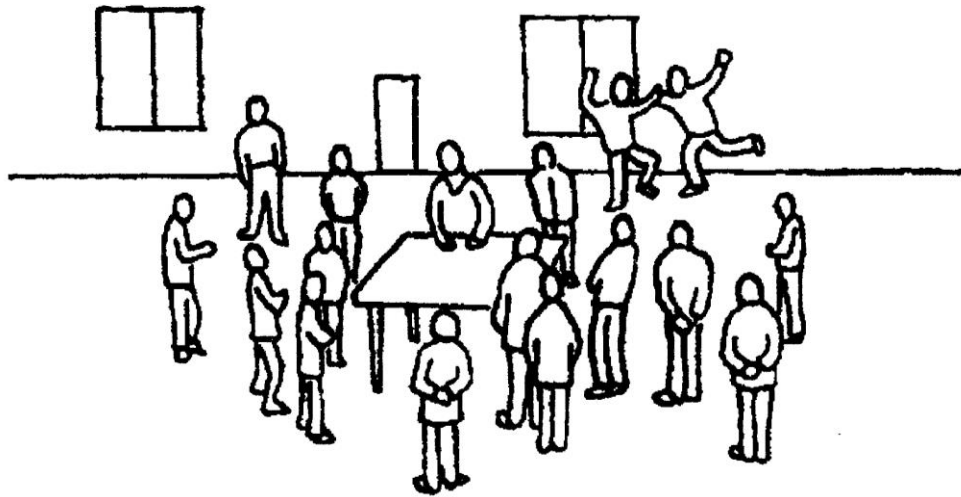
10. Інша прогулянка. Де ти цього разу?

11. Це – добре відома тобі людина. Вона виступає перед аудиторією. Ти сидиш серед людей. Вкажи, де саме?

12. Ці люди стоять навкруги столу, і один з них щось пояснює. Де ти знаходишся, вкажи.

13. Ти на прогулянці з товаришами, ця жінка дещо пояснює вам. Де ти знаходишся?

14. Товариш взяв твою ручку без дозволу. Що ти робитимеш:

Плакатимеш?

Жалітимешся?

Кричатимеш?

Намагатимешся відібрати?

Почнеш бити його?

Підкресли одну з відповідей.

15. Ти граєш в гру, і двічі поспіль програєш. Твої дії:

Плакатимеш?

Продовжуватимеш грати далі?

Нічого не скажеш?

Роздратуєшся?

Підкресли одну з відповідей.

16. Батько не дозволяє тобі йти гуляти. Ти:

Нічого не відповіси?

Образишся?

Почнеш протестувати?

Почнеш плакати?

Підеш, не дивлячись на заборону?

Підкресли одну з відповідей.

17. Мама забороняє тобі виходити з дому. Що ти будеш робити?

Нічого не відповіси?

Образишся?

Почнеш протестувати?

Почнеш плакати?

Підеш, не дивлячись на заборону?

Підкресли одну з відповідей

Додаток АЗ

Анкета

з проблем моралі і сімейних стосунків

1. У своїй майбутній сім'ї ... (указати характер майбутніх взаємовідносин, можливі труднощі)
2. Прикладом майбутніх сімейних відносин для мене є сім'я ...
3. Найкраще, якщо дітей у сім'ї ...
4. Найважливіше в сімейному житті...
5. У нашій сім'ї мене хвилює (указати життєві проблеми, які хвилюють зараз)...
6. Я думаю, що батьки будуть допомагати в сімейному житті...
7. У моїй майбутній сім'ї можуть бути конфлікти з приводу...
8. Конфлікти у сім'ї я буду усувати за допомогою...
9. Більшість шлюбів...
10. Я мрію, щоб моя сім'я ...
11. Діти – це...
12. На місці моїх батьків...
13. Найяскравішим спогадом у моєму житті ...
14. Наша сім'я могла б бути щасливою, якби ...
15. Я люблю свою маму ...

Додаток А4

Карта особистості дитини

1. Загальні дані:

- 1.1. Прізвище, ім'я, по батькові.
- 1.2. Адреса.
- 1.3. Дата і місце народження.
- 1.4. Національність.

2. Стан здоров'я і розвитку учня (заповнюється шкільним лікарем або з його слів):

- 2.1. Загальна оцінка здоров'я учня (за даними медичної карти).
- 2.2. Ознаки підвищеної нервозності (відсутні; підвищена втомлюваність, знижена працездатність, пригнічений настрій, підвищена збуджуваність, спалах гніву, агресивність по відношенню до вчителів, відмова від контактів, загальних справ, схильність до руйнівних дій, садизм, інші ознаки).
- 2.3. Патологічні потяги:
  - палить (не палить, палить епізодично, систематично);
  - вживає спиртні напої (не вживає, вживає епізодично, систематично);
  - вживає токсико-наркоречовини (не вживає, вжив одноразово, епізодично, систематично).
- 2.4. Стоїть на диспансерному обліку (з приводу чого?).

3. Психологічна атмосфера у сім'ї:

3.1. Дані про батьків (батько, мати, особи, які їх замінюють):

- освіта;
- професія місце роботи.

3.2. Інші члени сім'ї.

3.3. Тип сім'ї:

- благополучна (батьки морально стійкі, володіють культурою виховання, емоційна атмосфера у сім'ї позитивна);

- неблагополучна, у тому числі:
  - ~ педагогічно некомпетентна (батьки не володіють культурою виховання: відсутня єдність вимог, дитина бездоглядна, з нею жорстоко обходяться, систематично карають, погано поінформовані про її інтереси, поведінку поза школою);
  - ~ морально-неблагополучна (батьки ведуть аморальний образ життя, пиячать, не працюють, утримують кубло, мають судимість, вихованням дітей не займаються);
  - ~ конфліктна (у сім'ї неблагополучна емоційна атмосфера, між батьками постійні конфлікти, батьки підвищено дратівливі, жорстокі, нетерпимі).

3.4. Характер взаємовідносин батьків з дитиною:

- сімейний диктат (систематичне придушення ініціативи і почуття власної гідності дитини);
- надмірна опіка (задоволення всіх потреб дитини, огороження від труднощів, турбот, зусиль);
- потурання (ухил від активної участі у вихованні дитини, пасивність, визнання повної автономії дитини);
- співробітництво (взаємоповага, спільне переживання радощів, горя тощо).

3.5. Організація режиму праці і відпочинку:

- які обов'язки виконує у сім'ї;
- чи дотримується режиму дня;
- хто і якою мірою допомагає і контролює виконання домашніх завдань;
- як організовано спілкування учня у сім'ї під час дозвілля, літнього відпочинку, відпустки батьків.

4. Особливості навчальної діяльності:

4.1. Успішність учня.

4.2. Ставлення до навчання: позитивне, нейтральне, байдуже, негативне.

4.3. Інтелектуальні можливості учня: високі, середні, низькі.

4.4. Мотиви навчання: пізнавальний інтерес до предметів, усвідомлення необхідності навчатися, прагнення отримати оцінку, заслужити схвалення дорослих, прагнення уникнути покарання, прагнення до самоствердження у групі однолітків.

5. Становище у класному колективі, ставлення до колективу:

5.1. Позиція учня у колективі: лідер (зірка); той, кому віддають перевагу; той, кого прийняли; той, кого відкинули (ізолюваний).

5.2. З ким із класу найбільш близький; характер взаємного впливу.

5.3. Стосунки з іншими однокласниками: ділові, рівні, дружні, теплі, конфліктні, ні з ким не спілкується.

5.4. Манера, стиль спілкування з оточенням:

- домінантний стиль (упевнений у собі; прагне нав'язати свою думку; легко перериває іншого, але не дає перервати себе; ні з ким спілкується);
- недомінантний стиль (сором'язливий, поступливий, легко визнає себе неправим, потребує заохочення у розмові);
- екстраверт (постійно спрямований на спілкування, легко входить у контакт, зацікавлений, відкритий, дуже уважний до оточення);
- інтроверт (не схильний до контактів, замкнений, надає перевагу діяльності над спілкуванням, у розмові небагатослівний).

5.5. Ставлення до громадської думки:

- активно-позитивне (розуміє критику, згодний з нею, недоліки прагне виправити і т.п.);
- пасивно-позитивне (розуміє критику, згодний з нею, але недоліки не виправляє);
- байдуже (не реагує на критику, не змінює поведінки);
- негативне (сперечається, не погоджується із зауваженнями, поведінку не змінює).

6. Ставлення до громадської діяльності і суспільно корисної праці:

6.1. Ставлення до громадських доручень: з готовністю, без видимого

інтересу, відмовляється.

6.2. Виконання громадських доручень: сумлінне, несумлінне, відповідно настрою, під тиском, з ініціативою.

6.3. Ставлення до трудових справ класу: бере активну участь, байдужий, демонстративно відмовляється.

6.4. Ставлення до фізичної праці:

- позитивне (працелюбність; часто надає перевагу фізичній праці, ніж розумовій; має “золоті руки”);
- байдуже (не виділяє фізичну працю як цікаву діяльність; від неї не відмовляється, але виконує без ініціативи);
- негативне (лінивий, трудиться безвідповідально, під натиском, до фізичної праці ставиться зверхньо, зневажливо).

6.5. Ставлення до суспільного майна: ставиться бережливо, по-хазяйськи, ставлення байдуже, ставиться демонстративно, зневажливо навіть до свідомої шкоди майна).

7. Спрямованість інтересів:

7.1. До якої діяльності проявляє інтерес (фізична праця, розумова праця, технічна, суспільно-політична, організаторська, художня (артистична, літературна, музична, хореографічна тощо), спортивна діяльність).

7.2. Які гуртки(секції) відвідує (відвідував)?

7.3. Культурний кругозір:

- чи відвідує і як часто театри, музеї, виставки;
- які читацькі інтереси, якій літературі надає перевагу, регулярність читання (книг не читає, читає епізодично, читає систематично).

8. Особливості сфери вільного спілкування учня:

8.1. Скільки часу приділяє вуличному спілкуванню протягом тижня: години вечірнього приходу додому?

8.2. З ким має дружні зв'язки поза класом, як вони впливають на учня?

8.3. Постійне чи таке, якому надається перевага, місце вуличного спілкування (клуб, двір, під'їзд тощо).

8.4. Зміст вуличного спілкування (робота з технікою, автотехнікою, відвідування кіно, гра на гітарі, прослуховування музичних записів, розмови на різні теми, бездумне проведення часу, випивка, паління, азартні ігри та ін.).

9. Рівень самооцінки особистості:

- адекватна (правильно оцінює свої позитивні та негативні якості, особисті можливості і досягнення);
- підвищена (некритичний по відношенню до себе, перебільшує свої досягнення);
- занижена (завищена самокритика, недооцінює свої позитивні якості та особисті досягнення),

10. Особливості поведінки:

10.1. Позитивні вчинки учня; як часто він їх здійснює, можливі мотиви їх здійснення.

10.2. Негативні вчинки, їх поява (епізодично, систематично), характер (грубість, бійка, прогули, запізнення на уроки, порушення дисципліни у класі, відмова від вимог, доручень, не працює у класі на уроках).

10.3. Правопорушення учня (крадіжка, побори у молодших і слабших, спроби до насильства, жорстоке ставлення до тварин, проявлення садистичних нахилів, грубі порушення громадського порядку (хуліганство) і т.п.).

10.4. Ставлення до своїх вчинків: байдужий, переживає, виправдовує, засуджує.

10.5. Як ставиться до педагогічних впливів: із жорстокістю, байдуже, розуміє і намагається виконувати вимоги.

10.6. Стоїть на обліку у:

- школі;
- підрозділі у справах неповнолітніх;
- інший облік.

Додаток Б

Додаток Б1

Дослідження міжособистісних стосунків в експериментальній групі

№ п/п	Призначення шкал	Результат		
		позитивне %	середнє %	негативне %
1	Відношення до матері	62	26	12
2	Відношення до батька	38	38	24
3	Відношення до матері і до батька як наслідування	34	40	26
4	Відношення до братів і до сестер	71	22	7
5	Відношення до бабусі і дідуся	68	21	11
6	Відношення до друга (подруги)	94	3	3
7	Відношення до авторитетного дорослого	84	10	6
8	Цікавість, допитливість	98	1	1
9	Домінантність	44	50	6
10	Комунікабельність	55	42	3
11	Замкнутість	74	7	19
12	Соціальна адекватність поведінки	62	34	4

Додаток Б2

Дослідження міжособистісних стосунків в контрольній групі

№ п/п	Призначення шкал	Результати		
		Позитивне %	Середнє %	Негативне %
1	Відношення до матері	84	11	5
2	Відношення до батька	72	4	24
3	Відношення до матері і батька як наслідування	94	1	5
4	Відношення до братів та сестер	45	21	34
5	Відношення до бабусі та дідуся	64	12	24
6	Відношення до друга (подруги)	98	1	1
7	Відношення до авторитетного дорослого	54	26	20
8	Цікавість	90	2	8
9	Домінантність	68	2	40
10	Комунікбельність	48	23	29
11	Замкнутість	32	17	51
12	Соціальна адекватність поведінки	83	12	5